

Com citar aquest article / How to cite this article: Arasa i Gil, F. y Ahuir i Domínguez, J. A. (2025). Un tors romà de Dionís trobat a Mirafior (els Poblets, Alacant). *Lucentum*, XLIV, 185-193. <https://doi.org/10.14198/LVCENTVM.27073>

Un tors romà de Dionís trobat a Mirafior (els Poblets, Alacant)

A roman torso of Dionysus found in Mirafior (els Poblets, Alacant)

Ferran Arasa i Gil, ferran.arasa@uv.es, <https://orcid.org/0000-0002-7039-141X>, Universitat de València, Espanya

Josep Antoni Ahuir i Domínguez, josepahuir6@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-9181-5727>, Museu Arqueològic de Dènia, Espanya

Recepció: 30/04/2024

Aceptació: 27/09/2024

Resum

Presentem una escultura romana trobada a la població de Mirafior (Alacant), que aparegué entre els enderrocats en les obres de derrocament d'una casa on s'havia emprat com a material de construcció. La part conservada correspon al tors d'un personatge masculí jove de proporcions menors que el natural, que només porta una pell de felí creuada sobre el pit. Al muscle esquerre conserva l'extrem de la cinta amb què devia portar nügats els cabells. Aquests dos elements permeten identificar-lo amb Dionís/Bacus, divinitat que apareix freqüentment representada en ambients de caràcter domèstic, amb certa freqüència a les *villae*. Malgrat trobar-se molt incompleta, es pot precisar que pertany a un tipus escultòric del segle IV aC que tingué una gran difusió en època romana imperial amb diferents variants, sovint en formats reduïts. Els paral·lels més pròxims ens porten a proposar una datació aproximada en el segle II dC. L'escultura deu procedir d'alguna *villa* situada en les proximitats que pertanyia al territori municipal de *Dianium*.

Paraules clau. Escultura romana; Dionís/Bacus; *villae*; Mirafior; *Dianium*; *Hispania Tarraconense*; època altimperial; segle II dC.

Abstract

We present a Roman sculpture found in the town of Mirafior (province of Alacant), which was discovered among the ruins in the demolition works of a house where it had been used as construction material. The preserved part corresponds to the torso of a young male figure of smaller than natural proportions, who only wears a feline skin crossed over his chest. On his left shoulder he keeps the end of the ribbon with which he must have tied his hair. These two elements make it possible to identify him with Dionysus/Bacchus, a deity who is frequently represented in domestic settings, with some frequency in the *villae*. Despite being very incomplete, it can be specified that it belongs to a sculptural type of the 4th century BC that had a great diffusion in the imperial Roman period with different variants, often in reduced formats. The closest parallels lead us to propose an approximate dating in the second century AD. The sculpture must come from a nearby *villa* that belonged to the *Dianium* municipal territory.

Keywords. Roman sculpture; Dionysus/Bacchus; *villae*; Mirafior; *Dianium*; *Hispania Tarraconense*; high imperial age; II century AD.

Finançament: Aquest article s'ha preparat en el marc del programa de recerca Corpus d'Escultura Romana dels Països Catalans finançat per l'Institut d'Estudis Catalans, del qual el primer autor és l'investigador principal.

Els autors declaren que no hi ha conflicte d'interessos.

Copyright: © Ferran Arasa i Gil y Josep Antoni Ahuir i Domínguez, 2025.

Este trabajo se comparte bajo la licencia de Atribución-NoComercial-CompartirIgual 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0): <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

1. INTRODUCCIÓ

La peça que presentem es va trobar en derrocar una casa del carrer Sant Josep número 32 de Mirafior, que –amb Setla i Mira-rosa– és una de les tres poblacions que avui formen el municipi dels Poblets (Fig. 1), situada a la comarca de la Marina Alta (Alacant). Josep Andrés Torres, investigador de la població, la va veure entre els enderrocats a finals de maig de 2021 i en va comunicar la troballa a l'arqueòleg Josep Antoni Ahuir, qui en va determinar l'antiguitat (Fig. 2). A l'endemà fou traslladada al Museu Arqueològic de Xàbia, el director del qual, Joaquim Bolufer Marqués, va avisar a la Direcció

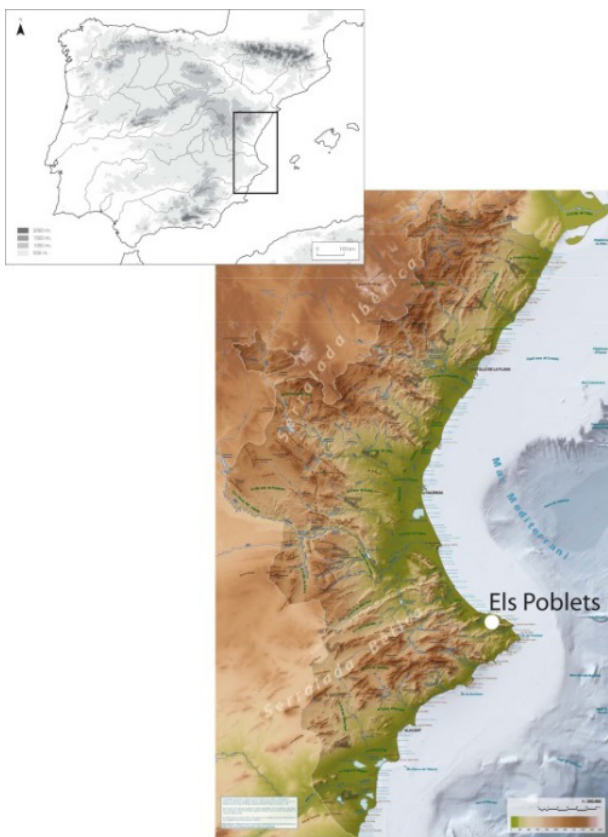

Figura 1: Localització dels Poblets (Mapa de l'Institut Cartogràfic Valencià)

Figura 2: El tors de Mirafior al lloc de la troballa (Imatge: Josep Andrés Torres)

General de Patrimoni de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. El dia 1 de juny, l'inspector territorial José Luis Simón va visitar la casa enderrocada i va concloure que es tractava d'una troballa casual i aïllada, que al lloc no hi havia cap resta antiga més i que podia continuar l'obra. Avui, l'escultura està dipositada a l'esmentat museu, on la vam veure en juny del 2021 (Fig. 3).

Així doncs, la peça fou aprofitada per a la construcció d'aquesta casa en data indeterminada, en un mur de la qual devia estar situada en posició horitzontal, sense que siga possible conèixer-ne la procedència amb seguretat, encara que pot suposar-se que no degué traslladar-se des de molt lluny. Amb posterioritat, en juliol del 2023, Betlem Martínez Pla va realitzar els treballs de restauració de l'escultura, que han consistit en l'eliminació del morter i les concrecions, la neteja i consolidació de la superfície, el tractament del ferro per evitar la corrosió i la reconstrucció parcial de les cuixes amb la finalitat de dotar-la d'una base estable (Martínez Pla, 2023) (Fig. 4). En aquesta fase tinguérem oportunitat de veure-la de nou i de reconèixer-ne millor alguns detalls.

2. DESCRIPCIÓ

És un tors masculí parcialment cobert per la *nebris*, al qual li falten el cap, els braços i les cames des de la part superior de les cuixes. Té unes dimensions de 47 cm d'alçària, 21,5 cm d'amplària i 17 cm de grossària. És de marbre blanc de gra fi amb vetes grisenques, algunes de les quals arriben a ser fosques. En el lateral esquerre conservava morter modern adherit a l'altura del maluc i del plec més gruixut de la pell, que s'ha eliminat amb la restauració. Presenta una fina clivella longitudinal en la part dreta del cos, que davalla des de la base del coll fins al ventre. Les línies de fractura del coll, braços i cuixes són antigues i la conservació del fragment és bona en general, tot i que presenta algunes gratades, erosions superficials i esvorancs recents, més marcats a la cara anterior, la *nebris* –de manera particular en la part superior–, ventre i cuixes, a causa de la seua utilització com a material de construcció i dels treballs de derrocament de la casa. Per l'alçària del tors, la figura estava representada en una proporció menor del natural, amb una alçada aproximada d'un metre.

El tors és de formes arredonides, amb els trets anatòmics poc marcats, i correspon a una figura juvenil. El muscle esquerre presenta un plànol llis disposat verticalment en el qual es veuen una perforació de 7 mm de diàmetre i 29 mm de profunditat i, a 8 mm cap avall, una depressió de 13 mm de diàmetre i 6 mm de profunditat (Fig. 5: a); la presència dels dos orificis respon possiblement a una rectificació com a conseqüència de la qual l'inferior va quedar sense finalitzar. El muscle dret també presenta un plànol semblant, en el qual es conserva part d'un pern de ferro de 5 cm de longitud i 13 mm de diàmetre inclinat cap avall (Fig. 5: b). Els

Figura 3: Vistes frontal (a), posterior (c) i laterals (b-d) del tors de Miraflor abans de la restauració (Imatges: Ferran Arasa)

Figures 4: Vistes frontal (a), posterior (c) i laterals (b-d) del tors de Miraflor després de la restauració (Imatges: Enric Martínez García)

dos braços, doncs, eren elements independents que anaven units amb ànimes de ferro i estaven separats del cos. La inclusió d'aquests elements metàl·lics podria haver-se produït com a conseqüència d'una fractura. No es veuen restes de cap altre element de subjecció en tota la figura, com podria ser algun *puntello*. La disposició dels plànols de connexió amb els braços i l'orientació del pern conservat s'adiuen amb una posició del braç dret lleugerament avançat, possiblement paral·lel al cos, i de l'esquerre alçat i un poc endarrerit. En els laterals no es veu una empremta o part d'un tronc o pilar que pogués servir com a element de suport de la figura; possiblement sí que existí en el costat dret, però devia estar situat a menor altura de la línia de fractura de la cuixa corresponent i per tant ha desaparegut.

La figura descansava sobre la cama dreta i tenia l'esquerra un poc flexionada. El cos descriu una corba suau, amb la pelvis més marcada en aquest costat i el muscle esquerre un poc més elevat. Sobre aquest es distingeix una veta apuntada de 6,5 cm de longitud i 1,8 cm d'amplària màxima, amb la superfície llisa i lleugerament ondulada, que està trencada parcialment en l'extrem superior, no té connexió amb el coll i davalla suaument cap al braç (Fig. 6: a). Possiblement, es tracta de l'extrem de la *taenia* amb què devia portar nugat el cabell, una de les dues *infulae* que descansaven sobre els muscles. Encara que el coll està seccionat des de la base, la inclinació del cos fa veure que el cap estaria lleugerament girat cap a la dreta. La musculatura a penes està marcada i el plec inguinal està poc

Figura 5: a. Detall del muscle esquerre amb els orificis per al pern (Imatge: Enric Martínez García); b. Detall del muscle dret amb la tija de ferro (Imatge: Enric Martínez García)

assenyalat. El melic és arrodonit i poc profund. El sexe està prou ben conservat, presenta trets d'immaduresa i no té vell púbic; el penis i el costat esquerre de l'escrot estan delimitats amb fines ranures de trepant. La pell del déu conserva el poliment en bona part de la superfície.

La *nebris* penja del muscle dret, amb el cap de l'animal sobre el pit del déu, i se subjecta amb un nus que forma una superfície ovalada de 3 x 2 cm; un dels seus extrems cau sobre el costat dret del cap, que queda parcialment ocult. La pell davalla creuada fins al maluc esquerre, des d'on baixa pel costat de la cuixa. Per la part posterior, cau formant plecs amples i poc profunds que giren cap a l'esquerra rodejant per la part superior el gluti esquerre que resta al descobert; l'altre extrem forma plecs que cauen verticalment sobre la natja dreta, que resta parcialment oculta, i davallen pel costat i darrere de la cuixa deixant nua aquesta part del cos. La pell és gruixuda, té les vores amb puntes que miren cap avall, la vora superior està girada cap a fora i té dos plecs representats per sengles estries paral·leles i poc profundes que la recorren longitudinalment pel centre. El cap està treballat amb detall: s'hi poden distingir els orificis dels ulls i del nas i una orella apuntada que en permet la identificació com un felí (Fig. 6: b). L'orifici del trepant utilitzat ací i en els extrems de les estries dels plecs és de 3 mm de diàmetre; els solcs del perfilat de les vores tenen 5 mm d'amplària. Entre les cuixes del déu hi ha una estreta ranura de separació en les cares anterior i posterior. La figura ha estat tractada amb un modelat suau amb el qual se li ha donat poc de relleu a la musculatura, posant de manifest els trets encara tendres de l'adolescència. Destaca el viu contrast entre la *nebris*, amb el treball minuciós en el cap, la vora superior doblada i els seus plecs gruixuts, i la superfície polida i suau del tors.

3. ESTUDI I INTERPRETACIÓ

A pesar de trobar-se molt incompleta, amb seguretat la figura pot identificar-se amb Dionís/Bacus per la seua construcció, la identificació d'una *infula* sobre el muscle esquerre i el fet de portar la *nebris*, la pell de l'animal que el cobreix parcialment en alguns tipus escultòrics (Veneri, 1986: 414-416). Si bé aquesta és un atribut que també porten de vegades algunes imatges dels sàtirs, la presència conjunta d'ambdós elements només es troba en les representacions del déu. Falta el tirs, la vara amb una pinya a l'extrem superior que l'identifica com a divinitat de la vegetació, i en un costat l'acompanyaria la *pardalis* domesticada, el seu animal favorit. D'aquesta manera, devia pertànyer al tipus de representació juvenívola en què el déu apareix com un efèbus, amb un tronc al costat dret que li serveix de suport, a la seua vora la pantera, asseguda, amb el cap alçat; el braç esquerre en alt per a subjectar el tirs i el dret disposat al llarg del cos agafant amb la mà dreta el *kantharos* –la copa amb dues anses que permet reconèixer-lo com a déu del vi– que aboca cap a l'animal. Descansa sobre la cama dreta, que recolza en el tronc, i té l'esquerra un poc flexionada, per la qual cosa la columna vertebral està lleugerament arquejada. El cap està un poc girat cap a la dreta i de vegades cap avall, amb l'esguard cap a la pantera. Té el cabell dividit per una clenxa central, amb una corona de fulles d'heura, fruits i flors, i uns flocs que li cauen sobre els muscles; de vegades el porta nugat amb una *taenia*, les *infules* de la qual descansen sobre aquests. A partir d'aquesta construcció, es troben diverses variants caracteritzades principalment per trobar-se nu o amb la *nebris*; per la forma i disposició d'aquesta, que pot penjar del muscle dret o esquerre i amb el cap de l'animal situat sobre el muscle o penjant per davant; pel costat en què es troba l'element de suport; la posició de la cama esquerra,

amb el peu situat aproximadament a l'altura del dret o un poc endarrerit; descalç o calçat amb sandàlies del tipus que porten els generals victoriosos, etc.

En el tors de Miraflore, el déu té el cos parcialment cobert per la *nebris* que penja del muscle dret i davalla pel pit fins al maluc esquerre, devia descansar sobre la cama dreta i tenir l'esquerra un poc avançada i flexionada, el cos està inclinat lleugerament cap a la dreta i descriu una corba suau, el coll també devia estar un poc inclinat en aquesta direcció i el braç esquerre estava alçat, ja que el muscle queda un poc més alt que el dret; possiblement descansava en un tronc situat a la dreta i podia anar acompanyat de la pantera, que es trobava a l'altre costat d'aquest. Amb el braç esquerre devia subjectar el tirs, mentre que amb el dret portaria un *kant-haros*; el tronc amb què devia recolzar per aquest costat no arribaria a l'altura en què la cama està seccionada i per això no hi ha deixat empremta. Aquests trets són molt semblants als que veiem en algunes escultures del déu com les d'Aldaia (València), Museo Nazionale Romano (MNR) i Tivoli (Itàlia) i Dresde (Alemanya), que presenten una construcció semblant amb petites variants.

El paral·lel més complet i pròxim, amb el qual el tors de Miraflore presenta unes estretes afinitats, el trobem en el Dionís de la vil·la de l'Ereta dels Moros d'Aldaia (València), que es va trobar en el curs d'uns treballs agrícoles entre 1884 i 1924 i es conserva al Museo Arqueológico Nacional (NI 34069; García y Bellido, 1949: 96-98, núm. 82, lám. 71; Abad, 1986: 174; Balil, 1988: 235-236, núm. 199, lám. X; Arasa, 2004a: 239-241, fig. 4). Està reconstruït a partir de diversos fragments i és de proporcions menors que el natural (109 cm). Porta una corona de fruits i flors, subjecta el cabell –que no cau sobre els muscles– amb una *taenia*, va calçat amb sandàlies i es data en el segle II dC (Fig. 7: a). L'exemplar del MNR, conservat al Museo delle Terme, es va trobar a la Via Cassia, a la vora esquerra del fossat d'Acquatraversa (Roma) l'any 1917, i tal vegada procedia d'un santuari pròxim dedicat a *Liber Pater* (NI 74025; Rizzo, a Giuliano, 1981: 292-293, núm. 13, tav. IV, 13). Té una alçària de 86 cm, més un plint llis de 8 cm. El cap també està coronat de fulles i pàmpols, amb un pentinat de ratlla al centre i dos flocs de cabell que li cauen pels costats. Va descalç, presenta un *contrapposto* més acusat, té uns trets anatòmics més marcats i data del segle III.

L'estàtua de la Vil·la Adriana (Tivoli) es va trobar a prop de la Biblioteca, té 1,75 m d'alçària i es conserva al Museo delle Terme del MNR (NI 622; Zanker, 1974: 103, núm. 5, Taf. 77, 2; Pochmarski, 1974: 89-94, Abb. 21A; Vasori, a Giuliano, 1979: 70-72, núm. 58; Raeder, 1983: I 51, 68-69, 206-207, 255, Taf. 2-3; Gasparri, 1986: 543, núm. 5, lám. 428; Caso, a Gasparri i Paris, 2013: 218-219, núm. 156). La figura és més estilitzada i presenta un acabat de gran qualitat. El cap no va coronat i la *nebris* és més petita i fina. Data del darrer període del regnat d'Adrià. Per últim, la figura del Staatliche Kunstsammlungen Dresden (Fig. 7: b), procedent de l'antiga col·lecció Albani, té una alçària de 165 cm (NI

292; S. Oehmke, en Knoll, *et al.*, 2011: 587-592, núm. 133, Abb. 133, 1-7). La *nebris* també és molt fina, porta una corona de fulles d'heura, raïm i corimbos i té el pèl recollit en un gruixut monyo occipital, amb alguns flocs que li cauen sobre els muscles. Es data entre la segona meitat del segle II i principis del III.

Una variant d'aquest tipus porta la *nebris* en posició invertida, ja que penja del muscle esquerre en lloc del dret, però la construcció de la figura és idèntica. Entre els paral·lels existents, podem destacar els del Museo del Prado, Cherchel (Algèria) i dos del Museu Vaticans. El Dionís del Museo del Prado (Fig. 7: c), procedent de la

a

b

Figura 6: a. Detall de l'extrem de la *taenia* (Imatge: Enric Martínez García); b. Detall del cap de la *nebris* (Imatge: Enric Martínez García)

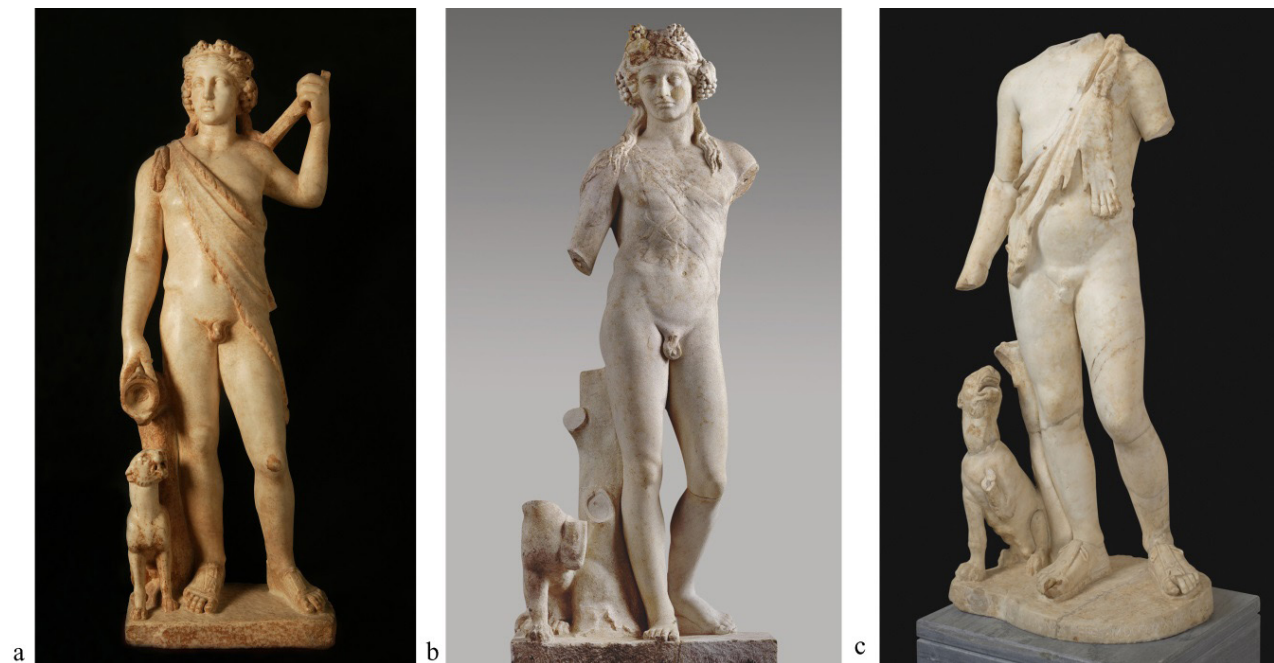

Figura 7: a. Dionís/Bacus de l'Ereta dels Moros (Aldaia, València) (imatge: Miguel Ángel Otero, Museo Arqueológico Nacional); b. Dionís de l'antiga col·lecció Albani conservat a l'Staatliche Kunstsammlungen Dresden (<https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/166397>); c. Dionís de la Vil·la de Pisó (Tivoli, Itàlia) conservat al Museo del Prado (imatge: Museo Nacional del Prado)

Vil·la de Pisó a Tivoli (Itàlia), té una alçària de 97 cm, no té el braç esquerre tan alçat, va calçat amb sandàlies i es data cap al 130 dC (NI 105-E; Blanco i Lorente, 1981: 71, núm. 105, lám. 48; Schröder, 2004: 434-436, núm. 197). L'escultura de Cherchel té 199 cm d'alçària, porta una corona de fulles i fruits, era una estàtua-font i es data en la segona meitat del segle II (NI S 134; Landwehr, 2006: 1-4, núm. 176, Taf. 1-3). Quant a les dels Museus Vaticans, de la Galleria dei Candelabri és un tors que fa 86,5 cm d'alçària conservada i també era una estàtua-font (Lippold, 1956: 138-139, núm. 48, Taf. 65); i del Museo Gregoriano Profano ex Lateranense és una figura també incompleta de 79,5 cm d'alçària, que subjecta la *nebris* amb l'avantbraç dret i es data a finals del segle II dC (NI 10402; Vorster, 2004, 2: 45-46, núm. 16, Taf. 23). Aquest tipus també fou utilitzat, amb un format reduït, en la decoració de *monopodia*, com podem veure en un exemplar de l'antiga col·lecció Loring, avui conservat al Museo de Málaga, amb una alçària de 67 cm, que porta la *nebris* penjada del muscle esquerre, el tirs en aquest costat i la pantera en el dret, que data de la segona meitat del segle II dC (García y Bellido, 1949: 100, núm. 88, lám. 75; Peña, 2009: 336-337, fig. 456).

En una altra variant, Pan acompanya el déu, i d'ella podem citar els casos d'*Apulum* i Copenhaguen. A l'antiga ciutat d'*Apulum* (Alba Iulia, Romania), en un santuari dedicat a *Liber Pater*, l'any 1989 es va trobar un grup escultòric de 58 cm d'alçària que –tot i estar molt fragmentat– va poder ser reconstruït. Representa Bacus coronat, amb la *nebris* que penja del muscle dret, descalç i amb un *contrapposto* ben marcat; davant del tirs es troba una petita figura de Pan que gira el cap

vers la dreta; es data en el regnat d'Adrià. Del mateix santuari és una altra figura molt semblant de només 32 cm d'alçària, que es data entre els períodes antoní tardà i severià (Diaconescu, 2001, amb diversos paral·lels). El grup de Copenhaguen té una alçària de 159 cm, el déu porta la *nebris* penjant del muscle esquerre, el tronc està situat en aquest mateix costat però separat de la seua cama, davant seu es troba la figura de Pan amb el cap girat cap al déu, porta el *pedum* en la mà esquerra i un bagot de raïm en la dreta i es data en el segle II dC (NI 1644; Moltesen, 2005: 123-125, núm. 51).

Pel que fa a la presència de les ínfules de la *taenia* sobre els muscles, trobem alguns paral·lels en còpies del mateix tipus escultòric com el tors anteriorment esmentat de la Galleria dei Candelabri dels Museus Vaticans, en el qual els dos extrems d'una cinta ampla, ondulada i amb les puntes arrodonides, cauen pels costats del coll (Lippold, 1956: 138-139, núm. 48, Taf. 65). En la figura del Museo Gregoriano Profano ex Lateranense, que es data avançat el segle II dC, del costat dret del cap li cau una ínfula pel muscle fins al principi del braç, igualment ampla i ondulada i acabada en punta (Vorster, 2004, 2: 45-46, núm. 16, Taf. 23). I en una altra escultura del Museo Clementino –una variant d'aquest tipus que en lloc del tirs sosté una pàtera amb la mà esquerra– que es data en la segona meitat del segle II dC, es conserva un extrem de la *taenia* sobre el muscle dret (Andreae *et al.*, 1998: 94-95, núm. 102E). D'aquesta manera, en la figura dels Poblets la fractura en l'extrem superior de la cinta deu correspondre a una ondulació que deixava un buit per sota, continuant aquella en el començament del coll, que falta, com es pot veure en els dos primers paral·lels citats.

4. CONSIDERACIONS FINALS

El Dionís nu, d'aspecte juvenil, és un subjecte recurrent en la producció copista romana que s'inspira en models elaborats en el segle IV aC i presenta nombroses variacions que fan difícil definir-ne l'arquetipus. En el cas de l'escultura de Mirafior, malgrat que només es conserva el tors, creiem que l'estructura corporal permet reconèixer la construcció de la figura i proposar-ne alguns paral·lels que permeten datar-la –si més no– de manera aproximada. En relació amb alguns d'ells, Pochmarski (1974: 89-94) va assenyalar que les escultures de Tivoli i el Museo del Prado no pertanyen a un tipus escultòric de Dionís del període clàssic, sinó a un altre del segle IV aC que fou utilitzat en època imperial per a representar diferents divinitats mitjançant l'afegit dels atributs corresponents. Aquest tipus, doncs, seria una obra romana de caràcter eclèctic inspirada en trets clàssics que tingué una gran acceptació entre el segle II dC i principis del III, quan es daten la majoria de les còpies conservades (Schröder, 2004: 434; Gasparri i Paris, 2013: 218). Com hem vist, les rèpliques de les variants d'aquest tipus es troben en diferents formats, de les quals aquesta devia ser d'una de proporcions menors que el natural. També cal destacar que alguns dels exemplars citats eren estàtues-fonts, que eren pròpies d'ambients de jardí, com els de Cherchel i la Galleria dei Candelabri.

Així doncs, l'escultura de Dionís/Bacús trobada a Mirafior pertany a un tipus escultòric del segle IV aC amb el qual es representà el deu amb diverses variants en època imperial, sovint amb formats reduïts, que tingué una gran acceptació entre els propietaris de domus i vil·les per a la decoració de peristils i jardins. El fet que la figura es troba tan incompleta limita les possibilitats de conèixer la seua postura exacta i, per tant, de reconèixer alguns trets que poden ajudar a confirmar-ne el tipus i a precisar-ne la datació. Per exemple, la posició del cap lleugerament girat cap a la dreta i inclinat cap avall, com trobem en els paral·lels citats, donaria un major suport a la classificació tipològica; i una positura del cos lleugerament obliqua respecte de l'observador, amb el muscle i el maluc esquerre un poc girats cap arrere i, en conseqüència, la cama esquerra un poc desplaçada lateralment i cap arrere, són trets típics de l'escultura d'època adriana (Zanker, 1974: 103; Raeder, 1983: 206-207, 255; Schröder, 2004: 436). En línia amb la datació de la majoria dels paral·lels esmentats, i considerant les limitacions derivades del seu estat fragmentari, creiem que pot datar-se entre la segona meitat del segle II i principis del III.

Per les seues proporcions menors que el natural, el Dionís de Mirafior es pot incloure en l'àmplia categoria d'escultures que repliquen a menor escala les còpies de mida natural, i pot considerar-se allò que Bartman (1992) defineix com una 'còpia en miniatura'. Les peces d'aquesta mena són prou freqüents i s'inclouen majoritàriament en l'escultura ideal. Així, les

Figura 8: Cap de Dionís de Sagunt (Imatge: Francesc Vera)

representacions de Dionís/Bacús i el seu *thiasos* ocupen un lloc preferent en la decoració escultòrica de les *villae* hispàniques (Koppel, 1995: 37-38), i són un dels temes més comuns en les itàliques (Neudecker, 1988: 47-54). De manera particular, són freqüents en els programes escultòrics de les termes (Manderscheid, 1981: 31-32). A les vil·les de l'entorn de *Tarraco*, Koppel (1993: 227-228) ha assenyalar que en general les escultures són de dimensions menors que el natural, quasi sempre de factura modesta, la temàtica se centra en Dionís/Bacús i la seua comitiva i majoritàriament es daten en el segle II dC. Igualment, a la Bètica, les representacions de Dionís i dels personatges del seu seguici són de les més abundants (Rodríguez Oliva, 2009: 139).

Al País Valencià, Dionís/Bacús és la divinitat més representada en els programes escultòrics de les vil·les, amb obres de format petit que podrien haver decorat peristils i jardins (Arasa, 2004a: 233). A més de la figura d'Aldaia conservada al Museo Arqueológico Nacional, les troballes que possiblement poden identificar-se amb aquesta divinitat són la base d'un grup del Palmar (Borriol, Castelló) en què es veu un peu calçat i la part inferior d'un animal assegut (Arasa, 1998: 320-322, lám. IV); un cap de Sagunt que representa el déu coronat amb trets juvenívols (Fig. 8) (Arasa, 2010: 324-327, fig. 5-6); dos caps desapareguts de sengles vil·les romanes que representaven el déu jove, un incomplet del Trull dels Moros (Puçol, València) i un altre del Gual (Polinyà de Xúquer, València), aquest de factura modesta (Arasa, 2004b: 334-337, fig. 17-18); una escultura de la vil·la del Vilar (el Puig, València), de cos sencer i proporcions superiors al natural, del tipus Dionís coper, també incompleta i desapareguda, que era una estàtua-font i pot datar-se en el segle II (Arasa, 2018a: 195-196, fig. 9-2, 10); i un fragment

trobat a la vil·la del Rajolar (Gandia, València) que conserva només les cuixes, un mantell per la part posterior i un element de suport a l'esquerra, d'atribució incerta (Arasa, 2018b).

Pel que fa al lloc de la troballa del tors de Mirafior, aquesta localitat està situada a 7,5 km en línia recta a l'oest de la ciutat de *Dianium*, al territori de la qual pertanyia amb seguretat (Gisbert, 2003). La peça degué trobar-se en alguna vil·la localitzada no lluny del lloc on es va utilitzar com a material de construcció. En aquesta zona, la més coneguda és la de l'Almadrava (els Poblets), situada a 1,5 km al nord-est del lloc de la troballa i prop de la mar, on es va excavar una important *figlina* en la qual es fabricaven àmfores per a vi i oli (Gisbert, 1999; Ahuir, 2013). Això no obstant, no pot descartar-se que fos trobada en alguna altra vil·la situada més a prop i fins ara desconeguda. Finalment, cal assenyalar que les característiques del lloc i les circumstàncies de la troballa tenen un paral·lel en la meitat inferior d'una Venus púdica apareguda en l'excavació d'una casa de la població del Puig (València), on s'havia emprat com a material de reble en la primera meitat del segle XX (Arasa i Rosselló, 2017), el que mostra que els fragments escultòrics foren emprats sovint com a material en les obres de construcció fins a l'època contemporània.

AGRAÏMENTS

Aquest treball ha estat possible gràcies a la intervenció de diverses persones a qui volem mostrar el nostre agraïment, entre les quals destacarem Josep Andrés Torres, que ens va donar notícia de la troballa; Joaquim Bolufer Marqués, director del Museu Arqueològic de Xàbia, que ha posat totes les facilitats per a l'estudi de la peça; Betlem Martínez Pla, restauradora que n'ha realitzat la labor de neteja i estabilització i ens ha proporcionat informació de gran utilitat per a aquest treball; i Enric Martínez García, autor de les fotografies després de la restauració.

REFERÈNCIES

- Ahuir, J. A. (2013). La vil·la de l'Almadrava, els Poblets. Una alternativa de turisme cultural al costat de la platja. *Primer Congrés de Turisme Cultural* (pp. 45-50). València: Universitat de València.
- Abad, L. (1986). L'art romà. En V. Aguilera Cerni (Dir.). *Història de l'art valencià*, I (pp. 147-189). València: Consorci d'Editors Valencians.
- Andrae, B. (Dir.). (1998). *Museo Pio Clementino. Cortile Ottogono. Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums*, II. Berlin: Walter de Gruyter.
- Arasa i Gil, F. (1998). Escultures romanes de Castelló. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, 311-347.
- Arasa i Gil, F. (2004a). La decoración escultórica de las villae en el País Valenciano. En T. Nogales i L. J. Gonçalves (Coords.). *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania* (pp. 229-253). Madrid: Ministerio de Cultura.
- Arasa i Gil, F. (2004b). Escultures romanes desaparegudes al País Valencià. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV, 301-344.
- Arasa i Gil, F. (2010). Novedades en la escultura del País Valenciano. En J. M. Abascal i R. Cebrían (Eds.). *Escultura Romana en Hispania VI. Homenaje a Eva Koppel* (pp. 315-337). Murcia: Tabularium.
- Arasa i Gil, F. (2018a). El Vilar del Puig (l'Horta Nord, València). Una vil·la romana de l'ager *saguntinus* excavada en el segle XVIII. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXXII, 173-234.
- Arasa i Gil, F. (2018b). Un fragment d'escultura trobat a la vil·la romana del Rajolar (Gandia, València). *Saguntum. P.L.A.V.*, 50, 269-272. <https://doi.org/10.7203/SAGVNTVM.50.12796>
- Arasa, F. i Rosselló, M. (2017). Escultura de Venus trobada a la població del Puig (València). *Saguntum. P.L.A.V.*, 49, 193-197. <https://doi.org/10.7203/SAGVNTVM.49.10547>
- Balil, A. (1988). Esculturas romanas de la península ibérica (IX). *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, LIV, 223-253.
- Bartman, E. (1992). *Ancient sculptural copies in miniature*. Leiden - New York - Köln: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004450899>
- Blanco, A. i Lorente, M. (1981). *Catálogo de la Escultura. Museo del Prado*. Madrid: Patronato Nacional de Museos.
- Diaconescu, A. (2001). A Statue of Liber Pater from Apulum (Alba Iulia). *Acta Musei Napocensis*, 38(1), 161-180.
- García y Bellido, A. (1949). *Esculturas romanas de España y Portugal*. Madrid: C.S.I.C.
- Gasparri, C. (1986). Bacchus. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, III (pp. 540-566). Zürich-München: Artemis.
- Gasparri, C. i Paris, R. (2013). *Palazzo Massimo alle Terme. Le collezioni. Museo Nazionale Romano*. Roma: Electa.
- Gisbert, J. A. (1999). El alfar de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Mirafior). Dianium. Materiales de construcción cerámicos. Producción y aproximación a su funcionalidad en la arquitectura del complejo artesanal. En Ch. Rico, M. Bendala i L. Roldán (Eds.). *El ladrillo y sus derivados en la época romana* (pp. 65-102). Monografías de Arquitectura Romana, 4. Madrid: Universidad Autónoma.
- Gisbert, J. A. (2003). El *territorium* de *Dianium*-Dénia en el Alto Imperio. La Marina Alta: la producción agrícola y poblamiento. *Canelobre*, 48, 121-143.

- Giuliano, A. (Ed.). (1979). *Le Sculture. Museo Nazionale Romano*. I, 1. Roma: De Luca.
- Giuliano, A. (Ed.). (1981). *Le Sculture. Museo Nazionale Romano*. I, 2. Roma: De Luca.
- Knol, K., Vorster, Ch. i Woelk, M. (2011). *Skulpturen-sammlung Staatliche Kunstsammlungen Dresden. Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit I*. München: Hirmer Verlag.
- Koppel, E. M. (1993). La escultura del entorno de *Tarraco*: las *villae*. En T. Nogales (Coord.). *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania* (pp. 221-237). Madrid: Ministerio de Cultura.
- Koppel, E. M. (1995). La decoración escultórica de las *villae* romanas en Hispania. En J. M. Noguera (Coord.). *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania* (pp. 27-48). Murcia: Universidad de Murcia.
- Landwehr, Ch. (2006). *Die römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae, III*. Mainz am Rhein: Verlag Ph. von Zabern.
- Lippold, G. (1956). *Die skulpturen des Vatikanischen Museums, III, 2*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Manderscheid, H. (1981). *Die Skulpturenausstattung des Kaiser zeitlichen Thermenanlagen*. Monumenta Artis Romanae, XV. Berlin: Verlag.
- Martínez Pla, B. (2023). *Treballs de restauració de l'escultura de marbre de Bacus de Mirafior. Informe de la intervenció*. València.
- Moltesen, M. (Dir.). (2005). *Catalogue Imperial Rome III. Ny Carlsberg Glyptotek*. Vojens: Ny Carlsberg.
- Neudecker, R. (1988). *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien*. Mainz am Rhein: Ph. Von Zabern.
- Peña Jurado, A. (2009). La escultura decorativa. En P. León (Coord.). *Arte romano de la Bética. Escultura* (pp. 321-365). Sevilla: Fundación Focus-Abengoa.
- Pochmarski, E. (1974). *Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands*. Dissertationen der Universität Graz, 26. Wien: Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs.
- Raeder, J. (1983). *Die statuarische Ausstattung der Villa Hadriana bei Tivoli*. Europäische Hochschulschriften, XXXVIII. Archäologie, 4. Frankfurt am Main & Bern: Verlag Peter Lang.
- Rodríguez Oliva, P. (2009). La escultura ideal. En P. León (Coord.). *Arte romano de la Bética. Escultura*, vol II (pp. 41-150). Sevilla: Fundación Focus-Abengoa.
- Schröder, S. F. (2004). *Catálogo de las esculturas antiguas del Museo del Prado, II. Plástica ideal*. Madrid: Museo del Prado.
- Veneri, A. (1986). Dionysos. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), III* (pp. 414-420). Zürich-München: Artemis.
- Vorster, Ch. (2004). *Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit 2. Werke nach Vorlagen und Bildformeln hellenistischer Zeit sowie die Skulpturen in den Magazinen. Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen II, 2*. Wiesbaden: Reichert Verlag. <https://doi.org/10.29091/9783954909025>
- Zanker, P. (1974). *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderung des Kunstgeschmacks in der römischen Kaiserzeit*. Mainz am Rhein: Verlag Ph. von Zabern.

